

*Куцос О. І.,
кандидат філософських наук,
докторант кафедри слов'янських мов
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*

ФІЛОСОФСЬКІ КОНЦЕПТИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ СВІДОМОСТІ: ПСИХОСЕМАНТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПОЛЯ

Анотація. Осмислення філософсько-світоглядних позицій є предметом дослідження багатьох гуманітарних дисциплін. Разом із тим, відсутній чітко окреслений системний підхід, що дозволив би здійснити ґрунтовний аналіз філософських концептів. Таке становище стало передумовою реалізації авторської ідеї характеристики відповідного концептуального поля за допомогою методу психосемантичного моделювання. Незважаючи на активну зацікавленість дослідників вивченням концептів на позначення філософсько-світоглядних феноменів, потужні можливості асоціативних словників залучені ще не повною мірою. Таким чином, ми здійснили аналіз представлених в українських асоціативних словниках філософських концептів «Людина», «Особистість», «Шлях», «Вічність», «Час», «Правда», «Неправда». У відповідності з вищесказаним, мета статті полягала у з'ясуванні особливостей філософських концептів в українській мовній свідомості за допомогою психосемантичного моделювання концептуального поля. Об'єктом дослідження стали філософські концепти в українській мовній свідомості. Предметом дослідження виступило психосемантичне моделювання концептуального поля філософських концептів.

Проведений аналіз виявив, що для української мовної свідомості характерне: 1) визнання природи людини швидше доброю, ніж злою; 2) сприйняття кожної людини як особистості, що має індивідуальні риси та заслуговує на повагу; 3) розуміння шляху як такого, що має фізичний та метафізичний вимір, позитивне сприйняття шляху як долі; 4) сприйняття вічності як такої, що поєднує матеріальне і духовне; 5) трактування часу як певної структури, що обумовлює організацію людського життя; 6) розуміння правди як такої, що не завжди приємна, але вкрай необхідна, фундаментальна; 7) сприйняття неправди як неоднозначної та двоїстої. Дане дослідження є однією з ланок, що характеризує особливості українського національного характеру з точки зору лінгвістики, зокрема філософсько-світоглядного фрагменту концептосфери.

Ключові слова: мовна свідомість, концептуальне поле, філософські концепти, психосемантичне моделювання, асоціативний словник.

Постановка проблеми. Осмислення філософсько-світоглядних позицій є предметом дослідження багатьох гуманітарних дисциплін. В центрі уваги науковців опиняються різноманітні тексти філософського, релігійного, культурного характеру, результати психологічних експериментів, соціологічних досліджень тощо. Разом із тим, відсутній чітко окреслений системний підхід, що дозволив би здійснити ґрунтовний аналіз філософських концептів. Таке становище стало передумою

реалізації авторської ідеї характеристики відповідного концептуального поля за допомогою методу психосемантичного моделювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд публікацій показав, що науковці зосереджуються, як правило, на аналізі окремих одиничних або дихотомічних концептів філософського характеру. Серед них – концепти «Людина» (І. В. Гарбера [1], Т. Д. Ліщук [2], Т. Петрик [3]), «Совість» (В. В. Гуменний [4]), «Шлях» (Ю. О. Чумак [5]), «Час» (Л. Поліщак [6], С. В. Сорочкін [7]), «Правда / Неправда» (Н. В. Коч [8], О. В. Мазепова [9], С. Т. Лавриненко [10], С. Шепітько [11]) тощо. Дослідники звертаються до української [2; 9; 11], російської [11], чеської [6], англійської [3; 5; 11], французької [5], німецької [4; 5], перської [10], турецької [7] мовної свідомості. Це дозволяє говорити про значущість аналізу філософської концептосфери у мовній свідомості різних національних спільнот.

Мета статті. Незважаючи на активну зацікавленість дослідників вивченням концептів на позначення філософсько-світоглядних феноменів, потужні можливості асоціативних словників залучені ще не повною мірою. Таким чином, ми здійснили аналіз представлених в українських асоціативних словниках філософських концептів «Людина», «Особистість», «Шлях», «Вічність», «Час», «Правда», «Неправда». У відповідності з вищесказаним, мета статті полягала у з'ясуванні особливостей філософських концептів в українській мовній свідомості за допомогою психосемантичного моделювання концептуального поля. Об'єктом дослідження стали філософські концепти в українській мовній свідомості. Предметом дослідження виступило психосемантичне моделювання концептуального поля філософських концептів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для збереження наукової неупередженості був проаналізований матеріал, що міститься в офіційних виданнях асоціативних словників. Орієнтуючись на найновіший період часу, ми зосередилися на асоціативних словниках, укладених у ХХІ столітті: 1) «Слов'янський асоціативний словник» (2004) під редакцією Н. В. Уфимцевої [12]; 2) «Український асоціативний словник» (2008) С. Мартінек [13]; 3) «Український асоціативний словник» (2021) С. Мартінек та В. Митькова [14].

Розроблене нами психосемантичне моделювання концептуального поля ґрунтується на аналізі двох рівнів, психічного та семантичного. Психічний рівень охоплює тілесно-перцептивний (відчуття, сприйняття, конкретні уявлення), логіко-понятійний (узагальнення і систематизація внутрішніх властивостей і зв'язків реальності), емоційно-афективний (суб'єктивні

стани, переживання, передчуття) та ціннісно-смісловий (ідеали, цінності, духовні смисли) компоненти. Семантичний рівень полягає у виділенні категорій речі (те, що може бути назване чи описане), властивості (те, що відрізняє одну річ від іншої) та відношення (наявність зв'язку між двома або кількома речами).

Слово-стимул «людина»

САС: *розумна* (6,1%), *добра* (5,5%), *істота* (3,4%), *тварина* (2,7%), *гарна* (2,5%), *життя* (2,3%), *звір* (2,3%), *розум* (2,1%), *особистість* (1,9%), *року* (1,7%), *чесна* (1,7%), *гомо сапієнс* (1,5%), *зла* (1,5%), *зло* (1,3%), *чоловік* (1,3%), *друг* (1,1%), *мавпа* (0,8%), *тіло* (0,8%), *весела* (0,6%), *ворог* (0,6%), *всесвіт* (0,6%), *жива* (0,6%), *жива істота* (0,6%), *жити* (0,6%), *земля* (0,6%), *світ* (0,6%), *силует* (0,6%), *сильна* (0,6%), *слова* (0,6%), *смілива* (0,6%), *створіння* (0,6%), *хороша* (0,6%), *щира* (0,6%), *я* (0,6%).

УАС2008: *істота* (9,3%), *тварина* (5,4%), *особистість* (4,4%), *розумна* (4,4%), *життя* (2,9%), *особа* (2,5%), *я* (2,5%), *добра* (2,0%), *мавпа* (2,0%), *хороша* (2,0%), *чоловік* (2,0%), *жива* (1,5%), *звір* (1,5%), *розум* (1,5%), *вища істота* (1,0%), *дитина* (1,0%), *доброта* (1,0%), *любов* (1,0%), *одна* (1,0%), *розумна істота* (1,0%), *творець* (1,0%).

Концепт «Людина»

На семантичному рівні концептуальне поле концепту «Людина» представлене в основному категорією речі, на психічному рівні – тілесно-перцептивним компонентом. Слова-реакції мають характер, по-перше, дефініцій (*істота*, *особистість*, *особа*, *тварина*, *тіло*), по-друге, атрибутів (*чесна*, *сильна*, *добра*, *гарна*). Значна кількість асоціацій має узагальнений логіко-понятійний та ціннісно-смісловий характер, що позначає співвіднесеність людини з моральними цінностями чи антицінностями (*доброта*, *зло*, *життя*) та просторово-часовим виміром (*світ*, *всесвіт*). Крім того, слова-реакції можуть бути диференційовані як такі, що мають позитивне (*друг*, *доброта*, *добра*) чи негативне (*ворог*, *зло*, *зла*) смислове навантаження. В цілому, більшість слів-асоціацій мають нейтральний (*жива істота*, *чоловік*, *силует*, *розум*) чи позитивний (*доброта*, *друг*, *любов*, *творець*) характер. Це означає, що для української мовної свідомості відповідь на філософське питання про те, якою є людина за своєю природою, доброю чи злою, буде на користь добра.

Слово-стимул «особистість»

УАС2021: *я* (20,5%), *людина* (13,3%), *сильна* (3,8%), *індивідуальність* (3,3%), *цікава* (3,3%), *індивід* (2,9%), *яскрава* (2,4%), *індивідуум* (1,9%), *персона* (1,4%), *велика* (1,0%), *власна* (1,0%), *кожен* (1,0%), *лідер* (1,0%), *людини* (1,0%), *людська* (1,0%), *моя* (1,0%), *особа* (1,0%), *повага* (1,0%), *філософія* (1,0%).

Концепт «Особистість»

На семантичному рівні концептуальне поле концепту «Особистість» представлене переважно категорією речі, дещо менше – категорією властивості; на психічному рівні найбільш значущими є тілесно-перцептивний та логіко-понятійний компоненти. Слова-асоціації в більшості випадків виступають або синонімами, або дефініціями поняття особистості (*людина*, *індивід*, *індивідуум*, *персона*, *особа*). Слід зазначити, що всі наявні реакції мають нейтральний або виразно позитивний характер (*сильна*, *цікава*, *яскрава*, *велика*). Крім того, важливими маркерами, що засвідчують ставлення українців до особистості, є слова-асоціації *кожен* та *повага*.

Слово-стимул «шлях»

САС: *довгий* (17,7%), *дорога* (10,6%), *широкий* (6,1%), *додому* (5,2%), *Чумацький* (5,0%), *життя* (3,8%), *битий* (2,7%), *далекий* (1,9%), *зоряний* (1,5%), *короткий* (1,5%), *подорож* (1,3%), *асфальт* (1,0%), *майбутнє* (1,0%), *мисливський* (1,0%), *тернистий* (1,0%), *машина* (0,8%), *безмежний* (0,6%), *в нікуди* (0,6%), *до істини* (0,6%), *життєвий* (0,6%), *іти* (0,6%), *йти* (0,6%), *молочний* (0,6%), *пил* (0,6%), *пилюка* (0,6%).

УАС2008: *дорога* (34,0%), *довгий* (9,4%), *тернистий* (5,2%), *життя* (3,3%), *битий* (2,4%), *далекий* (1,9%), *чумацький* (1,9%), *Чумацький* (1,9%), *широкий* (1,9%), *великий* (1,4%), *доля* (1,4%), *життєвий* (1,4%), *майбутнє* (1,4%), *перемоги* (1,4%), *безмежний* (0,9%), *в майбутнє* (0,9%), *вперед* (0,9%), *далеко* (0,9%), *додому* (0,9%), *життя* (0,9%), *прямий* (0,9%).

Концепт «Шлях»

На семантичному рівні в концептуальному полі концепту «Шлях» переважають категорії речі та властивості, на психічному – тілесно-перцептивний та логіко-понятійний компоненти. В українській мовній свідомості слова-реакції утворюють два взаємопроникні шари, фізичний (*дорога*, *асфальт*, *машина*, *подорож*) та метафізичний (*життя*, *майбутнє*, *доля*). Важливість аналізованого концепту засвідчується великою кількістю атрибутів на позначення часопростору (*довгий*, *широкий*, *далекий*, *прямий*, *короткий*), емоційно-оцінних параметрів (*великий*, *битий*, *тернистий*) та іменування (*Чумацький*, *Молочний*). Крім того, на семантичному рівні фіксується також наявність категорії відношення, що позначає напрям (*додому*, *в майбутнє*, *вперед*, *до істини*). В переважній більшості випадків характер напрямку має позитивний характер і лише в одиничному випадку – негативний (*в нікуди*).

Слово-стимул «вічність»

УАС2021: *час* (5,0%), *космос* (4,0%), *смерть* (4,0%), *рай* (3,0%), *Бог* (2,5%), *душа* (2,5%), *безкінечність* (2,0%), *довга* (2,0%), *життя* (2,0%), *любов* (2,0%), *небо* (2,0%), *безмежність* (1,5%), *пам'ять* (1,5%), *світу* (1,5%), *батьки* (1,0%), *безмірна* (1,0%), *безсмертя* (1,0%), *буття* (1,0%), *всесвіт* (1,0%), *довго* (1,0%), *музика* (1,0%), *небуття* (1,0%), *почуття* (1,0%), *триває* (1,0%).

Концепт «Вічність»

На семантичному рівні концептуальне поле концепту «Вічність» представлене переважно категорією речі, на психічному рівні – логіко-понятійним та ціннісно-смісловим компонентом. Як і у випадку з концептом «Шлях», мова йде про наявність двох шарів слів-реакцій – фізичного та метафізичного. В першому випадку вічність асоціюється з просторово-часовим виміром (*час*, *безкінечність*, *безмежність*, *космос*, *всесвіт*), у другому – з філософсько-світоглядним (*Бог*, *душа*, *життя*, *смерть*, *безсмертя*, *рай*). Певною ланкою між двома вимірами є слова-реакції *пам'ять*, *почуття*, *любов*, *музика*. Таким чином, вічність в українській мовній свідомості постає як глобальний феномен, що на всіх рівнях поєднує матеріальне і духовне.

Слово-стимул «час»

САС: *годинник* (8,2%), *минає* (4,4%), *година* (2,9%), *гроші* (2,9%), *швидкоплинний* (2,9%), *вільний* (2,7%), *іде* (2,1%), *пік* (2,1%), *біжить* (1,9%), *життя* (1,9%), *летить* (1,9%), *вічність* (1,7%), *невпинний* (1,7%), *довгий* (1,5%), *швидкий* (1,5%), *кохати* (1,3%), *мить* (1,0%), *пізній* (1,0%), *плине* (1,0%), *роки* (1,0%), *хвилина* (1,0%), *швидко* (1,0%), *йде* (0,8%), *короткий*

(0,8%), *спливає* (0,8%), *швидкість* (0,8%), *вечірній* (0,6%), *втрачений* (0,6%), *жити* (0,6%), *збирати каміння* (0,6%), *мало* (0,6%), *настав* (0,6%), *останній* (0,6%), *ріка* (0,6%), *рікою пливе* (0,6%), *робота* (0,6%).

УАС2008: *годинник* (13,2%), *година* (9,0%), *швидкоплинний* (4,7%), *пік* (3,8%), *біжить* (2,8%), *летить* (2,8%), *вічність* (2,4%), *гроші* (1,9%), *день* (1,9%), *життя* (1,9%), *плинний* (1,9%), *теперішній* (1,9%), *вічний* (1,4%), *довгий* (1,4%), *тривалість* (1,4%), *вік* (0,9%), *майбутнє* (0,9%), *минає* (0,9%), *немає* (0,9%), *пізній* (0,9%), *пливе* (0,9%), *простір* (0,9%), *спливає* (0,9%), *швидко* (0,9%).

Концепт «Час»

На відміну від інших, концепт «Час» на семантичному рівні представлений усіма категоріями, тобто речі, властивості та відношення, на психічному рівні переважає логіко-понятійний компонент. Така ситуація свідчить про багатогранність концепту як філософського феномена. Найбільш вираженими є, природно, асоціації часово-просторового характеру (*година, хвилинка, простір, тривалість, швидкість*). З атрибутивної точки зору присутні вимірювані (*довгий, швидкий, короткий, пізній*) та невимірювані (*вільний, втрачений, останній*) характеристики. Важливу роль відіграє наявність емоційно-афективного компоненту психічного рівня: час *швидкоплинний, невпинний, плинний*, отже, людині необхідно зважати на це і певним чином планувати своє життя. Логіко-понятійний компонент психічного рівня на перетині з категорією речі семантичного рівня також вказує на те, що час рухомий та змінний: він *минає, іде, біжить, летить, пливе, плине* тощо. Таким чином, для української мовної свідомості характерне сприйняття часу як певної структури, що обумовлює організацію людського життя.

Слово-стимул «права»

УАС2008: *брехня* (11,0%), *гірка* (9,6%), *кривда* (5,3%), *істина* (4,3%), *щира* (3,3%), *щирість* (3,3%), *газета* (2,9%), *чесність* (2,9%), *болочка* (1,9%), *добро* (1,9%), *неправда* (1,9%), *добре* (1,9%), *не завжди* (1,9%), *довіра* (1,4%), *чиста* (1,4%), *чистота* (1,4%), *Біблія* (1,0%), *відвертість* (1,0%), *віра* (1,0%), *вірність* (1,0%), *завжди* (1,0%), *зла* (1,0%), *обов'язкова* (1,0%), *свята* (1,0%).

Концепт «Правда»

На семантичному рівні концептуальне поле концепту «Правда» представлене переважно категорією речі, дещо менше – категорією властивості, на психічному рівні переважає логіко-понятійний компонент, але представлені також емоційно-афективний та ціннісно-смысловий компоненти. В цілому, в рамках категорії речі асоціативні реакції поділяються в основному на синонімічні (*чесність, щирість, відвертість, істина*) та антонімічні (*кривда, неправда, брехня*). Якщо звернутися до категорії властивості, то на перетині з емоційно-афективним компонентом бачимо виразні атрибутиви *гірка, болочка, зла, чиста, щира*. Це означає, що правда в українській мовній свідомості сприймається як дещо не завжди приємне, але вкрай необхідне, фундаментальне. Недаремно в рамках ціннісно-смыслового компоненту вона виступає як *свята*, асоціюється з *добром, вірою, Біблією*.

Слово-стимул «неправда»

УАС2021: *брехня* (41,7%), *правда* (9,8%), *зло* (3,0%), *кривда* (3,0%), *обман* (2,0%), *лицемір* (1,5%), *політика* (1,5%), *буває* (1,0%), *гірка* (1,0%), *гріх* (1,0%), *життя* (1,0%), *образ* (1,0%), *солодка* (1,0%), *така* (1,0%).

Концепт «Неправда»

Концептуальне поле концепту «Неправда» на семантичному рівні представлене переважно категорією речі, на психічному – логіко-понятійним, емоційно-афективним та ціннісно-смысловим компонентом. Антонімічних асоціацій майже нема, проте синонімічні представлені широко (*обман, брехня, кривда*). В рамках ціннісно-смыслового компонента слова-реакції протилежні тим, що викликає поняття правди: в українській мовній свідомості неправда нерозривно пов'язана зі *злом* та *гріхом*. Цікаво, що правда асоціюється з *філософією*, тоді як неправда – з *політикою*. На відміну від концептуального поля концепту «Правда», категорія властивості представлена значно вужче: неправда є або *гіркою*, або *солодкою*, що підкреслює неоднозначне, двоїсте ставлення до неї.

Висновки і подальші перспективи. Проведений аналіз виявив, що для української мовної свідомості характерне: 1) визнання природи людини швидше доброю, ніж злою; 2) сприйняття кожної людини як особистості, що має індивідуальні риси та заслуговує на повагу; 3) розуміння шляху як такого, що має фізичний та метафізичний вимір, позитивне сприйняття шляху як долі; 4) сприйняття вічності як такої, що поєднує матеріальне і духовне; 5) трактування часу як певної структури, що обумовлює організацію людського життя; 6) розуміння правди як такої, що не завжди приємна, але вкрай необхідна, фундаментальна; 7) сприйняття неправди як неоднозначної та двоїстої.

Дане дослідження є однією з ланок, що характеризує особливості українського національного характеру з точки зору лінгвістики, зокрема філософсько-світоглядного фрагменту концептосфери. Крім того, воно є частиною наукової розвідки, що присвячена компаративному аналізу мовної свідомості представників різних націй. Подальші розробки допоможуть уточнити і поглибити аналіз опрацьованого матеріалу.

Література:

- Гарбера І. В. Лінгвокультурний концепт «Людина». *Репрезентація освітніх досягнень, мас-медіа та роль філології у сучасній системі наук* / Під ред. В. Г. Каплак. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2021. С. 5–15.
- Ліщук Т. Д. Концепт «Людина» у працях вітчизняних лінгвістів. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2014. Вип. 7. С. 97–103.
- Петрик Т. Фреймова структура концепту «Людина» у ченелінг-дискурсі Крайона. *Вісник Львівського університету. Серія «Іноземні мови»*. 2012. Вип. 19. С. 37–41.
- Гуменний В. В. Концепт «Совість» у німецькому мовному просторі. *Молодий вчений*. 2018. Вип. 1 (53). С. 205–210.
- Чумак Ю. О. Концепт «Шлях» в англійській, французькій та німецькій мовах. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2011. Вип. 19. С. 354–359.
- Поліщак Л. Концепт «Час» у чеській фраземіці. *Проблеми слов'янознавства*. 2010. Вип. 59. С. 259–264.
- Сорокін С. В. Особливості вербалізації концепту «Час (Zaman)» у турецькій мовній картині світу. *Нова філологія*. 2020. №80. Т. 2. С. 243–252.
- Коч Н. В. Концептуальна дихотомія «Правда / Неправда» як лінгвокультурний феномен. *Філологічні науки*. 2016. Вип. 42. С. 119–124.
- Лавриненко С. Т. Лінгвокультурний концепт «Правда» в українських народних казках. *Наукові праці Кам'янець-Подільського*

національного університету імені Івана Франка. Серія «Філологічні науки». 2015. Вип. 38. С. 190–195.

10. Мазепова О. В. Концептуалізація бінарної опозиції «Правда-Неправда» у перській мовній свідомості (за результатами психолінгвістичного експерименту). *Мовні і концептуальні картини світу*. 2015. Вип. 1. С. 446–468.
11. Шепітько С., Волошина О. Порівняльний аналіз вербального втілення концепту «Правда» на матеріалі російської, української та англійської мов. *Вісник Маріупольського державного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*. 2009 №2. С. 337–349.
12. Слов'янський асоціативний словник / Під ред. Н. В. Уфимцевої. 2004. 800 с.
13. Мартінек С. Український асоціативний словник. Від стимулу до реакції. Т. 1. Львів: ПАІС, 2008. 344 с.
14. Мартінек С., Мітьков В. Український асоціативний словник. Від стимулу до реакції. Т. 3. Львів: ПАІС, 2021. 544 с.

Kutsos O. Philosophical concepts in the Ukrainian linguistic consciousness: psychosemantic modeling of the conceptual field

Summary. The understanding of philosophical and worldview positions is the subject of research in many humanitarian disciplines. At the same time, there is no clearly defined systematic approach that would allow a thorough analysis of philosophical concepts. This situation became a prerequisite for the implementation of the author's idea of characterizing the corresponding conceptual field using the method of psychosemantic modeling. Despite the active interest of researchers in the study of concepts for the designation of philosophical and worldview phenomena,

the powerful capabilities of associative dictionaries are not yet fully utilized. Thus, we analyzed the philosophical concepts "Person", "Personality", "Path", "Eternity", "Time", "Truth", "False" presented in Ukrainian associative dictionaries. In accordance with the above, the purpose of the article was to clarify the peculiarities of philosophical concepts in the Ukrainian linguistic consciousness using psychosemantic modeling of the conceptual field. Philosophical concepts in the Ukrainian linguistic consciousness became the object of the research. The subject of the study was psychosemantic modeling of the conceptual field of philosophical concepts.

The conducted analysis revealed that Ukrainian linguistic consciousness is characterized by: 1) recognition of human nature as good rather than evil; 2) perception of each person as an individual with individual traits and deserving of respect; 3) understanding the path as having a physical and metaphysical dimension, a positive perception of the path as destiny; 4) perception of eternity as something that combines material and spiritual; 5) interpretation of time as a certain structure that determines the organization of human life; 6) understanding the truth as something that is not always pleasant, but extremely necessary, fundamental; 7) perception of untruth as ambiguous and ambiguous. This study is one of the links that characterizes the peculiarities of the Ukrainian national character from the point of view of linguistics, in particular, the philosophical and worldview fragment of the conceptual sphere.

Key words: linguistic consciousness, conceptual field, philosophical concepts, psychosemantic modeling, associative dictionary.